

મારી બહેન ફાંગું જોતી. એનું નામ આમ જીવંતિકા હતું, પણ અમે લાડમાં એને ‘બેબી’ અથવા ‘મોટી’ કહેતાં. એ ફાંગું જોતી એટલે મારા નાના રણછોડલાલ મથુરદાસ કસ્બાતીને અમારા પરિવારવાળા ‘બાડીબાપા’ કહેતા – બાડીના બાપા.

તે આ રણછોડલાલ મથુરદાસ કસ્બાતી આમ તો અવ્વલ કારકુન હતા; પણ પરંપરાથી જમીનદાર અને ધોળકાના શેરમિયાંસાહેબના કોઈ પૂર્વજે આ કુટુંબને કસ્બાના અધિપતિ બનાવેલા એટલે કસ્બાતી કહેવાતા. એમને મારી મા શશીકાંતા ઉર્ફે બબુબા એકની એક દીકરી. મારા નાનાએ દીકરા માટે બીજાં લગ્ન પણ કરેલાં (આ છે મારા ઇર્શાદ થવાનું વારસાઈ કારણ!). એ માનું નામ મણિમા. મેં એમને બહુ વાર નહોતાં જોયાં – એ કોઈનાં પરણેતર હતાં ને મારા નાના એની સાથે પરણેલા.

મારા નાના વિશે અનેક કિંવદંતીઓ પ્રચલિત હતી – ખાસ કરીને મારા કુટુંબમાં. મારાં નાની જીજીબા ઉર્ફે ધનગૌરી અને મારી મા આ કિંવદંતીઓને ફેલાવવા ને જાળવવામાં મુખ્ય. મેં મારા નાનાને જોયા હતા; પણ મારી આંખો ત્યારે કેમેરા જેવું કામ નહોતી આપતી. પણ મારા ઘરમાં આજેય મારા નાનાની તસવીર છે : એમાં વાંકી મૂછ, આંજેલી આંખો, કેશ ભરચક, સઘન ભમર અને મુસ્લિમો પહેરે એવી મોટી કાળી ટોપી – તસવીરમાં ઝભ્ભો દેખાય છે. મારી નાની કહે છે એમ એ છટાદાર રીતે ધોતિયું પહેરતા.

એમ કહેવાય છે કે મોંમાં ધોતિયાનો એક છેડો નાખતા અને ગુદા વાટે એ બહાર કાઢી, આંતરડાં સાફ કરતા. ગૂઢ વિદ્યાના ઉપાસક મણિલાલ નભુભાઈ આમ કરતા અને કહે છે કે કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શાહ પણ આ વાતને પુષ્ટિ આપતા. મારા નાના ગૂઢ વિદ્યાના ઉપાસક હતા અને એટલે એ અંતિમ દિવસોમાં ધોળકા ગામની બહાર આવેલા નાગનાથ મંદિરના મેડે રહેલા. કહેવાય છે કે કોઈએ એમના પર મૂઠ મારેલી. મૂઠ એ પાછી નહીં વાળી શકેલા અને એથી એમનું અપમૃત્યુ થયેલું. એ મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે લોહીની ઊલટી થયેલી.

આમ, અવગતે પામેલા નાનાનું શ્રાદ્ધ કરવાના પ્રયત્ન મારાં બા-બાપુજીએ જ્યારે જ્યારે કરેલા, એ નિષ્ફળ ગયેલાં. એક વાર સિદ્ધપુર ગયાં એ બે જણ અને એમની તબિયત એવી લથડી કે પાછાં આવ્યાં (કાગ બેસે ત્યારે ક્યારેક ડાળ ભાંગે). દરેક વાર આવું બન્યું કે ના બન્યું એ જોવાની આપણે ક્યાં જહેમત લઈએ? અને મેર મૂઓ કાગડો! શ્રાદ્ધની ખીરપૂરી ખાઈ ખાઈ એવો તે કેવો જાડોપાડો થઈ ગયો હશે કે એના ભારથી ડાળી લચકે! “એમને સદ્ગતિ નથી જોઈતી.” એમ મારી મા કહેતાં કહેતાં મને ચીંધીને કહે : “આ શાહજાદામાં એમનું મન છે.” નાનો હતો ત્યારે આનો અર્થ ભાગ્યે જ સમજતો; પણ સમજણો થયો (હી... હી... હી...) ત્યારે આખી વાતનું મૂળ પકડાયું.

વાત એમ કે વૌઠા પાસે 900 વીઘાં અને બે ગામડાં-કેસરડી વચ્ચે 700 વીઘાં જમીન મારા નાનાને વારસામાં મળેલી. ધોળકામાં 17-18 મકાન – પાંચાપોળમાં; એક મકાન અમદાવાદમાં

પાલડી ગામમાં – આટલી મોટી મિલકત અને એમને દીકરાની જ ખોટ. બીજી વારનાં લગ્નમાં પણ પરિણામ શૂન્ય. છેવટે મારી માના સંસારમાં એમણે મન વાળ્યું. મારી માને આમ તો કડી પરણાવેલી; પણ મારા બાપુજી B.L. (U.S.A.) થઈ વિજાપુરમાં વકીલાત કરતા. મારી માને લગ્ન પછી સારા દિવસો રહ્યા છે એવું મારા નાનાએ જાણ્યું એટલે...

સીમંતના વિધિ પછી તરત જ દીકરીને એમણે ધોળકા – પિયરમાં પહેલી પ્રસૂતિ માટે તેડાવી લીધી. પોતાની જાતદેખરેખ હેઠળ દીકરીની આ પ્રસૂતિ નિર્વિઘ્ન થાય એ માટે એમણે થાય તે તમામ સગવડો કરેલી. આમાં એક જ લોભ હતો કે મારી મા દીકરાને જન્મ આપે તો વારસદારનું મોં તરત જોવા મળે. પણ મારી માની કૂખે પહેલી દીકરી જન્મી. મારા બાપુજીએ એનું નામ જીવંતિકા પાડ્યું. જીવંતિકા તો મૂડીનું વ્યાજ એટલે કડક સ્વભાવના મારા નાના કડપ છોડી, વ્યાજને ખોળે બેસાડે, ખોળાને પેશાબે ભીંજાવા દે. મારા નાનાને જીવંતિકા બહુ વહાલી. એ ફાંગું જોતી એટલે તો ફાંગીના બાપા એવા મારા નાનાને બધાં બાડીબાપા કહેતાં.

નાનાને દૌહિત્રી વહાલી ખરી; પણ એમને અપેક્ષા તો દૌહિત્રની જ હતી. એવામાં બીજી વાર મારી માને સારા દિવસો રહ્યા. ફરી દીકરીને પિયર તેડાવી અને ફરી વાર પણ મારી માએ પૂરા દિવસે દીકરીને જ જન્મ આપ્યો. મારા બાપુજીએ આ બીજી દીકરીનું નામ દ્વારામતી પાડ્યું. (મને મારી બહેનોનાં નામની ભારે ઈર્ષ્યા આવે : પહેલીનું નામ જીવંતિકા; બીજીનું નામ દ્વારામતી અને ત્રીજીનું નામ અવંતિકા. અને કોણ જાણે કોઈ પૌરાણિક સંદર્ભ વગરનું મારું નામ ચિનુ પાડ્યું. શું જોઈને પાડ્યું હશે આવું નામ? હું ફારસીનો વિદ્યાર્થી એટલે ‘ચિનુ’ સંસ્કૃત શબ્દ છે એમ જાણ્યું એટલે એનો અર્થ જાણ્યો : જે એકઠું કરે છે તે. અમદાવાદમાં છેલ્લાં ૬૦ વર્ષથી રહેતા મને આ શહેરમાં ખાસ્સું ધન એકઠું કરેલું એવા બે શેઠનાં નામ ખબર છે : ચિનુભાઈ બેરોનેટ અને બીજા ચિનુભાઈ શેઠ (મેયર). કદાચ ભવિષ્યમાં હું અમદાવાદ રહીશ એમ ધારીને મારું નામ ચિનુ રાખ્યું હશે? નમી દાનમ.)

મારા નાનાએ દ્વારામતી તરફ ખાસ કોઈ ઉમળકો ન દેખાડ્યો. ત્રીજી વાર જ્યારે મારી મા બેજીવ સહિતની છે એમ જાણ્યું ત્યારે મારા નાનાએ મારી માની સાથે મૂળીબાને વિજાપુર મોકલ્યાં અને વિજાપુરમાં જ ત્રીજી ડિલિવરી થવા દીધી. ટુચકો ફળ્યો અને હું જન્મ્યો અર્થાત્ બાડીબાપાને જોઈતો હતો એવો વારસદાર જન્મ્યો. તરત એમણે મારા નામની વસિયત કરી, મારા બાપુજીને હું પુખ્ત ના થાઉં ત્યાં સુધી કુલમુખત્યાર બનાવ્યા અને વારસદાર માટે બેફિકર થઈ ગયા.

પણ એમની હયાતીમાં જ મારાં કેટલાંક સ્વાર્થી સગાંઓએ મારા પર કામણટૂમણ કરી મારી નાંખવાનું પણ કાવતરું ઘડેલું અને એ નિમિત્તે મને પેટ પર ડામ પણ ચાંપવામાં આવેલો. હજી મારા પેટ પર એ ડામના ડાઘ છે. (એ પછી તો અનેક વાર મને ડામ દેવાયા છે એ કોણ નથી જાણતું? અને એ સૌના ડાઘ મારી ગઝલોના શરીરે દેખાય જ છે.)

તો, મારા નાનાનું મારામાં બહુ મન અને મને દેવાયેલા ડામથી જેટલા કોપિત એટલા જ ચિંતિત અને એવામાં એમનું અપમૃત્યુ થયું. એટલે મારી જીજીબા, મારી મા, મારી પત્ની હંસા અને હવે મારી પુત્રવધૂ શિલ્પા પણ એમ માને છે કે નાના અવગતિયા રહ્યા છે અને એટલે એમની પાછળ પ્રતિવર્ષ ૧૧ બ્રાહ્મણ જમાડવાનો વિધિ રાખવામાં આવે છે. ઈશ્વરમાં સદંતર નહીં

માનતો એવો હું બ્રાહ્મણ કવિઓને આ નિમિત્તે ભોજન માટે નોતરવા મારી પુત્રવધૂને સમજાવી શક્યો છું. આ અપરાધભાવમાંથી આયોજન થયું છે, એ હું જાણું છું. જો કે આ વખતે અનિલ ચાવડાને પણ આ નિમિત્તે જમવા બોલાવી, દક્ષિણા મારી પુત્રવધૂએ આપેલી.

મારા નાનાની સદ્ગતિ થશે કે નહીં એ વિશે કોઈ પ્રશ્ન પણ કરવાનો અધિકાર એમણે આપ્યો નથી, એવું એક પ્રસંગને આધારે કહું છું. વાત એમ કે, મારો એક વાર્તાકાર મિત્ર અને મારી પત્ની સાથે કડીમાં ભણેલો એવો મહેશ દવે ('વહેતું આકાશ'નો વાર્તાકાર) મારા ઘરે આવેલો. સાંજનો સમય હતો અને એમાં કોણ જાણે હંસાને શું સૂઝ્યું તે એણે મહેશ દવેને પૂછ્યું : "અમારા પૂર્વજની સદ્ગતિ માટે શું કરવું રહ્યું?"

અને મહેશ કશું બોલે એ પહેલાં એને થયું : કોઈ એના ગળાને બેય હાથે ભીંસી રહ્યું છે. એના ચહેરે પ્રસ્વેદ વળેલો હતો. એણે મને કહ્યું : "આપણે હાલ ને હાલ આ જગાથી બહાર નીકળીએ." મને કંઈ સમજાતું નહોતું. અમે સંસ્કારકેન્દ્ર, પાલડીની સામેના મૈસૂર કાફેમાં બેઠા પછી થોડી વારે મહેશ કહે : "હંસાબહેનના પ્રશ્નનો જવાબ આપવા જતો હતો ને ત્યાં જ મેં વાંકી મૂછ, આંજેલી આંખો, કેશ ભરચક, સઘન ભમર અને મુસ્લિમો પહેરે એવી મોટી કાળી ટોપી પહેરેલા આઘડને કોધમાં મારું ગળું દાબવા હાથ લંબાવતા જોયા - અને હું ગભરાઈ ગયો હતો."

મહેશ દવેને મેં કહ્યું : "મારા નાના રણછોડલાલ કસ્બાતીને તેં જોયા? હું તને એમનો ફોટો બતાડીશ." ફોટો બતાવ્યો તો કહે : "આ જ."

ભીમ અગિયારશની રાત છે. અમે સહુ જીજીને વીંટળાઈને બેઠાં છીએ - હું, મારો નાનો ભાઈ અરવિંદ, મોટી, દ્વારામતી અને અવંતિકા. સગડી ઉપર એક તપેલું ચઢાવાયેલું છે અને તપેલા ઉપર ઢાંકેલી રોટલી-ભાખરી શેકવાની કઢાઈમાં બળતા કોલસા છે. અને જીજી કોઈ પણ રસિક કથાકાર કરતાં વધારે રસભરી રીતે કથા - લાંબી કથા માંડીને અમને એકધ્યાન રાખી રહેલાં છે. ક્યારેક ક્યારેક આખા દિવસનો ઉપવાસ પેટમાં ખાલીપો ઊભો કરે છે. કંઈકેટલી શેરીનાં ગલ્ફૂડિયાં અમારાં સૌ ભાઈબહેનનાં પેટમાં બોલવા માંડે છે; પણ જીજી એ ગલ્ફૂડિયાંના અવાજને કાબૂમાં રાખે છે અને અમે એકચિત્ત થઈ સાંભળીએ છીએ કે,

હરિશ્ચંદ્ર સરખો રાજ્યો
એને તારામતી નાર

આવું વચ્ચે વચ્ચે એ હલકભેર ગાય અને રાજા હરિશ્ચંદ્રની, સત્યને કારણે શી શી દુઃખદ ઘટનાઓ ઘટેલી એની, વાત માંડે. એમાંય તારામતી જ્યારે રોહિતનું શબ લઈ મસાણે જાય છે અને હરિશ્ચંદ્ર સગા દીકરાને બાળવાનાં લાકડાંના પૈસા માગે છે ત્યારે...

અમે ભૂખ ભૂલી જતાં અને મારા જેવો એ સમયે બીકણ જીજીબાને પૂછતો : “જીજી, હરિશ્ચંદ્રની વહુનું નામ તારામતી હતું ને?”

તો એ પૂછે : “કેમ?”

“દ્વારામતીને આપણે કોઈ હરિશ્ચંદ્ર સાથે નહીં પરણાવીએ, હો!”

અને ત્યારે દ્વારામતી –મારી બહેન– એનાં લગ્નની વાતથી છેડાઈ મને કેડમાં ચૂંટીઓ ભરતી.

મારાં જીજીબા અમને કોઈ રીતે બાર વાગ્યા સુધી જગાડતાં અને પછી સગડી ઉપર મૂકેલો હાંડવો બાર વાગ્યે પીરસતાં. અથાણાના તેલમાં, આખા દા’ડાનાં ભૂખ્યાં અમે, એ હાંડવો ઝાપટતાં ને ઊંઘી જતાં ઘસઘસાટ. પણ આજેય ભૂખ્યા-પેટે મને ઊંઘ નથી જ આવતી. એટલે રાત્રે ખીચડી, હેંતકના ઘી સાથે, કંઈકેટલાય વખત સુધી મને ખાવાની આદત હતી. અને પછી તો લીકરની પરમિટ...

મારાં જીજીબા એટલે ધનગૌરી રણછોડલાલ કરબાતી. કાગળ ઉપર પોતાના નામની સહી કરી રહે ત્યારે પોતે કેવાં હુંશિયાર છે એવી આત્મા મોઢે ઝળકાવે. માંડ બે ચોપડી ભણેલાં મારી નાની સાથે, મારી મા કરતાં પણ વધારે નાતો. એની પાસેથી નાનપણમાં નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનંદ હપતે હપતે સાંભળવા મળેલા. પુરાણ સાથેનો મારો ઘરોબો નાનપણથી જ એમણે કેળવેલો. ‘જાગને જાદવા’થી માંડી ‘નળદેવ ભીમકની સુતા, દમયંતી નામે સુંદરી’ એ કોઈ ને કોઈ કામ કરતી વખતે ગાય. પૂરી મરજાદી. નહાઈ અબોટિયાભેર રાંધે. મોહનલાલજીને આખો દા’ડો લાડ કરે – નવરાવે, ધોવરાવે, વસ્ત્રપરિધાન કરાવે, બીડું ખવરાવે, ઝુલાવે. પ્રહ્લાદવાડી ગેટ પાસે ધોળકામાં આવેલા મોહનલાલજીના મંદિરમાં અમને મંગળા કરવાય તગેડે. સુરતવાળા મહારાજશ્રી પાસે મને બ્રહ્મસંબંધ પણ લેવડાવેલો અને કંઠી પહેરાવેલી.

મારી મા એની એકની એક દીકરી, પણ બેય વચ્ચે કૂતરા-બિલાડાનું વેર. મારા નાનાને – રણછોડલાલ કરબાતીને પણ મારાં જીજીબા બહુ ગમતાં હશે એવું વાતો પરથી લાગતું નહોતું. પણ અમને સૌ ભાઈબહેનોને અને એમાં મને તો જીજીબા ખૂબ ખૂબ વહાલાં. એ સવાર, બપોર, સાંજ ત્રણ વાર છીંકણી દાતાણથી ઘસે. એનો છીંકણીનો ડબ્બો જો ક્યારેક રમરમાવીને દોટ મૂકી ઘર બહાર જતાં મને અડફેટે આવે અથવા બાજુવાળા રાજુમાની બકરીઓ ઘરમાં બપોરે બપોરે ઘૂસીને ડબ્બાને અડફેટે લે તો આખા ઘરને છીંકો આવે. જીજીબા આ છીંકણી મને ક્યારેય નહોતી ગમતી, આમ છતાં એને વહાલ ઊભરાય ત્યારે મને બચી કરી લે અને ત્યારે મારા ગાલે છીંકણી લાગેલી જ હોય.

એનું પિયર શિનોર. મિયાંગામ થઈ ટ્રેનમાં બેસીને દર વેકેશને અમને એને પિયર લઈ જતી. નર્મદામાં નાહવાની, પનાઈમાં બેસીને ચાણોદ જવાની બહુ મજા પડતી. સવાર થાય ને અમે એટલે મારા મામા અને માશીના છોકરા ઓવારાનાં પગથિયાં કૂદતાં કૂદતાં નર્મદામાં ભૂસકા મારતા. જો કે મને નાનપણથી ઊંડા પાણીમાં જવાનું અને તરવાનું વાણિયાગતભર્યું ન લાગે. હું તરતાં શીખ્યો જ નહીં અને સહેજ ઉંમરલાયક થયો અને જાણ્યું કે દ, ચ, ઝ એ મારી નામ-રાશિ મીન છે એટલે પાણીની ઘાત આવા જાતકને હોય એમ જાતે જ નક્કી કરી તર્યો જ નહીં.

તરતાં નહોતો શીખ્યો એટલે તો આજ સુધી હું ડૂબ્યો નહીં.

મારાં Bibliographyનાં પિયરિયાંમાં એક કપિલામાશી, અનિરુદ્ધમામા તથા કંઈકેટલાં, પણ એમાં મામાનો ગોવિંદ અને માશીનો ગોવિંદ બંને બહુ ગમે. કપિલામાશીના ઇંદુભાઈ અમારા સૌના આઈડિયલ અને શિનોરમાં નદીને કારણે ઘણા હિંદુઓ શ્રાદ્ધ માટે આવે એટલે અમારા નદીકાંઠે આવેલા મોસાળનાં કેટલાંક ઘરોમાં ભૂત વસવાની વાયકાઓ પણ ધ્રુજવતી છતાં એ ધ્રુજારી ગમતી. એક ભૂતડી તો વહેલી સવારે જાગે ત્યારે રહેનારા માટે ભોજન તૈયાર કરી દેતી; કોઈ વળી પહેલે પગથિયેથી ધક્કો દેતી તો કોક આખું ઘર વિષ્ટાથી ભરી દેતી. આવી વાતો સાંભળવા મળેલી પણ સીધો અનુભવ ક્યારેય નહીં. હા, હું ને મારો નાનો ભાઈ અરવિંદ ધોળકા પોટલિયા તળાવની પાસે આવેલા પીપળા પર રાત્રે ભૂત થાય છે, એ વાયકાને આધારે એક રાત્રે ચપ્પુ લઈ પહોંચી ગયા હતા. અરવિંદે ચપ્પુ લેવડાવેલું. એ કહે, “ભૂત આવે અને એની ચોટલી કાપી લઈ આપણા સાથળમાં દાબી દઈએ તો આપણે કહીએ એમ ભૂત આખો જન્મારો કરે.” પણ જીજીએ અમારું આ પરાક્રમ જ્યારે જાણેલું ત્યારે ધીબી નાખેલા.

જીજી મરજાદી એટલે એક વાર મારી એસ. એચ. હાઈસ્કૂલનો એક વિદ્યાર્થી ઘેર આવ્યો અને પછી એણે જ્યારે જાણ્યું કે એ તો હરિજનોના ગોરનો દીકરો હતો ત્યારે આખા ઘરને અબોટ દીધેલો. પણ એ જ મારાં જીજી પાલડીના ઘેર, પાછળ નરસિંહ મહેતા ભગત છાત્રાલયમાંથી આવતા મનહર ચરાડવાને ચા પિવરાવતાં. સમય મુજબ એય બદલાયાં. આમ છતાં એમને પણ સમયે ન છોડ્યાં અને એ છેવટે શિનોર જઈ દેહ છોડે છે. મારાં જીજીબાને મેં મારી રચના ‘બાહુક’ અર્પણ કરી જીવતાં રાખ્યાં.

અમારા ઘરમાં કાષ્ઠનું નાનકડું મંદિર. એ મંદિરમાં જગદંબાની છબી. આ છબી ઉપર કંકુ, અક્ષત, અબીલ, ગુલાલ માતાજીના મુખારવિંદને જુદી શોભા આપે. રોજ સવારે મા સામે પલાંઠી વાળી પીતાંબરનો એક છેડો ખભે નાંખી બેઠેલા છ ફૂટની ઊંચાઈવાળા પુરુષની બાજુમાં 5 ફૂટથી ઓછી ઊંચાઈવાળી, બેઠી દડીની એક સ્ત્રીના ઘણા કલોઝઅપ્સ મારી આઠથી બાર વર્ષની વયની આંખોએ લીધેલા છે. એ ઊંચા, એકવડિયા, લાંબા મોઢાવાળા, આછી આછી કેશસમૃદ્ધિને જાળવવા સુગંધિત તેલ સીંચતા મારા બાપુજી અર્થાત્ ચંદુલાલ મોહનલાલ મોદી પૂર્વાશ્રમમાં મોદી વકીલ તરીકે આખા ઉત્તર ગુજરાતમાં ઓળખાતા અને ઉત્તરવયે આખાય નળકાંઠામાં ‘શેઠ’ તરીકે જાણીતા થયેલા. હું અને અમે બધાં ભાઈ-બહેન એમને ‘બાપુજી’ કહેતાં. રોજ સવારે ઊઠી એમને પગે લાગવું ફરજિયાત હતું. રાત્રે સૂતી વખતે એમના પગ દબાવવાનું મારા અને મારી બહેન માટે ફરજિયાત હતું. એ એમની ફિલસૂફી મુજબ અમને સૌને – મારી મા સુધ્યાંને – એક આંખે હસાવે અને એક આંખે રડાવે.

હું જ્યારે એમના વિશે વિચાર કરું ત્યારે રોજ સવારે એ માતાજીની પૂજા કરતા હતા તે દૃશ્ય જ મનમાં પહેલું આવે. મારા બાપુજી એમણે પોતે કરેલા ચંડીપાઠના અનુવાદનું પઠન કરતા. એ ભાવવાહી રીતે ચંડીપાઠ મોટેથી વાંચતા. મારા માનસપટ પર અ-છાંદસ શૈલીની તરેહ વખતે આ વાચિકમ્ બહુ ઉપયોગી બન્યું છે. એમણે એ અનુવાદ ગુટકારૂપે પ્રગટ કરેલો. આમ તો એમનાં વ્યવસાયગત પણ બે પુસ્તક – વકીલાતને લગતાં. એમાંનું એક તો વડોદરાના દીવાનપદે હતા એવા એક નાગરશ્રેષ્ઠને એમણે અર્પણ કરેલું, જે આપણા કવિશ્રી સિતાંશુ મહેતાના સ્વજન થાય. એમને દોહરો રચવામાં સહેજે વાર ન લાગે. એ રીતે શીઘ્ર કવિત્વશક્તિ ધરાવે. મને ઇતિહાસ શિખવાડે ત્યારે પણ આવા દોહરા એ તરત બનાવતા અને મારા ભૂંસું ભરેલા મગજને ભણતર યાદ રહે એ માટે મથતા. મને ભણાવવો, આઈ.એ.એસ. બનાવવો, એ એમનું સ્વપ્ન, તે હું મૅટ્રિક પાસ થાઉં એ પહેલેથી આઈ.એ.એસ. માટેની તૈયારી કરાવતાં મેંગેઝિન્સ મંગાવતા. એમના આ સ્વપ્નને પૂરું કરવાની મારી કોઈ શૈક્ષણિક યોગ્યતા નહોતી. એક પ્રશ્નોરા શિક્ષકે જાહેર કરેલું કે ચિનુને ભણાવું તો મને ટી.બી. થઈ જાય. પાંચ શિક્ષકો મને ભણાવવા ઘેર આવતા ત્યારે માંડ 39% ગુણ સાથે હું મૅટ્રિક પાસ થયેલો. તોય મારા બાપુજીનો ઉત્સાહ ઓછો નહોતો. એમણે છાપે છાપે છપાવ્યું : ‘13 વર્ષની વયે મૅટ્રિક પાસ’. હું માંડ માંડ ઇન્ટર આર્ટ્સ પાસ થયો ત્યારે સુધીર માંકડની સંગતને કારણે કવિતા જેવું લખતો થઈ ગયેલો. બી.એ.માં મારી પાસે એમણે અર્થશાસ્ત્ર મુખ્ય વિષય લેવડાવ્યો અને તે સાંજે મને બોલાવી કહ્યું : “જુઓ, આપણે આઈ.એ.એસ. થવાનું છે, એટલે તમે જે કવિતા-કવિતા લખો છો એ આજથી બંધ, સમજ્યા?”

નાનપણમાં નાનાં નાનાં તોફાનો માટે બૂટનો માર મારતા મારા બાપુજીથી હું પહેલી વાર ના ડર્યો અને મેં મક્કમ અવાજે કહ્યું : “એ નહીં બને.”

અને એ ચકોર માણસને બળવાની ગંધ આવી ગઈ એટલે બીજે દિવસે ગુજરાતી મુખ્ય વિષયની પરવાનગી આપતાં કહ્યું : “ગુજરાતી લો, ને માસ્તર થજો.”

જો કે ‘ચાંદની’માં મારી વાર્તા સ્વીકૃત થઈ ત્યારે તંત્રીની માંગ મુજબ મારો ફોટો પડાવવા એ જ બોઝ સ્ટુડિયોમાં લઈ ગયેલા. મારું પહેલું પુસ્તક ‘વસંત-વિલાસ’ સમશ્લોકી અનુવાદ 1958માં એમણે જ નાણાં ખર્ચી પ્રગટ કરેલું અને પ્રકાશક તરીકે ચંદુલાલ મોહનલાલ મોદી વકીલ એમ છપાવેલું. મને કવિ તરીકે ધીમે ધીમે યશ મળતો હતો. એથી રાજી હતા; પરંતુ એમના મનમાંથી બે વાત નહોતી જતી—

મને આઈ.એ.એસ. બનાવવાની અને એલએલ.બી.ની પદવી અપાવી પ્રોક્ટેસ કરાવવાની. મને અંગ્રેજી ભણાવવા અમારી જ્ઞાતિના કવિશ્રી નિરંજન ભગતને પણ એ મળેલા; શ્રી ચીમન પટેલ (પૂર્વ મુખ્યમંત્રી) અને શ્રી જયેશ દેસાઈ (પૂર્વ વાઈસ ચાન્સેલર, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી)ને અર્થશાસ્ત્ર પાઠું કરવા સોંપેલો. એમણે 1960માં મને એમ.એ.ને બદલે એલએલ.બી.ની જ પરીક્ષા આપવા આદેશ આપ્યો અને હું 1960માં સેકન્ડ ક્લાસ સાથે એલએલ.બી. થઈ પણ ગયો. એમણે બહુ ઇચ્છ્યું હતું એટલે આઈ.એ.એસ.નું પરીક્ષાફોર્મ પણ ભરેલું. એમના દેહાંત પછી પરીક્ષા આપવા મારી માએ મને મુંબઈ પણ તગેડેલો; પણ હું બ્રેબોર્ન સ્ટેડિયમમાં મેંચ જોઈ પાછો આવેલો. હા, એ ખરું કે છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષથી હું SPIPAમાં IASના વિદ્યાર્થીઓને ભણાવું છું...

હું એલએલ.બી. પાસ થયો અને મારા બાપુજી મને એ સમયે નવા થયેલા ગુજરાત રાજ્યના મુખ્યપ્રધાન શ્રી જીવરાજ મહેતાને મળવા લઈ ગયેલા. જીવરાજભાઈ સાથે એમને ગાયકવાડી રાજ્ય હતું તે વખતનો સંબંધ અને મને લીગલ ડિપાર્ટમેન્ટમાં ઓપિનિયન બ્રાન્ચમાં નોકરી મળેલી – જે મેં માત્ર ત્રણ માસ કરેલી અને પિતાનું અવસાન થતાં મુઠ્ઠી વાળી ભાગી છૂટ્યો હતો. મારે જેમ આઈ.એ.એસ. નહોતું થવું (ક્ષમતા જ નહોતી.) એમ વકીલાત પણ નહોતી કરવી (સનદ હતી છતાં).

મારા બાપુજી એટલે જોતાંમાં જ કોઈને ઇમ્પ્રેસ કરે એવી પરસનાલિટી. એમની પાસેથી હું શો-મેનશિપ શીખ્યો હોત તો કેટલું સારું થાત! એમનાં વસ્ત્રો ઇસ્ટ્રી-ટાઈટ; પોલિશ કરેલાં શૂઝ, માથે ટોપી પહેરે એ પણ એવી જ સફેદ અને કડક. એ ક્યારેક ધોતિયું, શર્ટ, લૉંગ કોટ અને ધોળી ટોપી પહેરે. એ વખતે દોરી વગરના શૂઝ પહેરે. ક્યારેક એ કોટ-શર્ટ-પેન્ટ-ટાઈ ને દોરીવાળા શૂઝ પહેરેલા પણ દેખાય. એમના લૉંગ કોટના પ્રત્યેક બટન ઉપર, એમની આંગળીએ પહેરતા એ વીંટી ઉપર, એમની છબી રહેતી. એમની પાર્કર પેન અને ખિસ્સા-ઘડિયાળ પર C.M. Modi લખેલું રહેતું. કેવેન્ડર સિગારેટ બહાર અને ઘરમાં દેશી બીડી એ પીતા. અત્તરના ખૂબ શોખીન. બહુ આનંદમાં હોય તો એમના હાથે એ મારા શર્ટનેય મઘમઘાવે. એમની પૂર્વવયમાં ખૂબ જ ગરીબ – આફ્રિકા ચૌદ વર્ષની ઉંમરે નોકરીએ જવું પડે એવા ગરીબ – ત્યાં રહી B.L. (CoI. USA) ની ડિગ્રી મેળવી અને વિજાપુરમાં વકીલાત શરૂ કરી. ૨૭ વર્ષ એમણે વિજાપુરમાં વકીલાત કરી.

એ દરમ્યાન વિજાપુર મ્યુનિસિપાલિટીના એ પ્રમુખ પણ થયા અને મહેસાણા લોકલ બોર્ડના ઉપપ્રમુખ પણ રહ્યા. એ સરકારી વકીલ પણ થયા. વકીલાત વિશે પણ એમને માટે અનેક લોકવાયકા. એક બાવાએ કુમળી વયની છોકરીને ભોળવેલી, એનો કેસ છોકરીનાં મા-બાપ તરફથી લડેલા ત્યારે આ બાવાએ મોટી વકીલ વિશે કવિતા પણ રચેલી. અમદાવાદના મિલમાલિક ભાલકિયા શેઠનો કેસ પણ એમની વકીલાતની કારકિર્દીની યશપતાકા ફેલાવે એવો.

દર શુક્રવારની રાત્રે એ વિજાપુરથી અમદાવાદ પહોંચે અને અમદાવાદથી દર શનિ-રવિએ પૂના રેસ રમવા જાય. વિજાપુરમાં રોજ રાત્રે વકીલો ભેગા થઈ પત્તે રમે – બ્રિજ રમે. મારા બાપુજીની વિજાપુરની ઑફિસ મ્યુનિસિપલ લાઈબ્રેરીના મેડા ઉપર હતી. બે બાજુ ૩૨, ૩૨ ખુરશીઓ; વચ્ચે વચ્ચે ઊંટ-હાથીનાં ગાયકવાડી ઢબછબનાં ટેબલ્સ; પ્રવેશદ્વારથી છેક સુધીની કાર્પેટ; વચ્ચોવચ મોટું કાચ મહેલું ટેબલ; એની પાછળ રિવોલ્વિંગ ચેર અને માથે દોરી ખેંચી વા'નો વીંજણો – ખસની ટટ્ટીવાળો.

એ કચેરીએ જાય ત્યારે એક સિપાઈ આગળ ચાલે, બીજો સિપાઈ એમની પાછળ ચાલે. આ બધો વૈભવ છોડી, વિજાપુર છોડી એ ધોળકા મને મળેલી જમીન સાચવવા આવ્યા. અને મને ભણાવવા જમીનદારી છોડીને અમદાવાદ આવી રહ્યા. મને મારી મા કરતાં બાપુજી સાથે લાગણીનો મૂળે જ ગાઢ સંબંધ. હું એમનાથી અંજાઈ ગયેલો. એ મૃત્યુ પામ્યા પછી વરસેક સુધી તો હું ઊંઘીને ઊંઠું ત્યારે મારું ઓશીકું ભીનું હોય. એમની અસરમાંથી મુક્ત થતાં મને વરસો લાગેલાં. મારી એકાધિક કવિતાઓના એ નાયક રહ્યા છે. 'પિતાજીની પ્રથમ મૃત્યુતિથિએ' એ સોનેટ માત્ર મને નહીં, સિતાંશુને પણ હજી સ્મરણમાં છે.

મેં એક ગદ્યકાવ્યમાં એમ લખ્યું : ‘પિતા, મારેય મારાં સંતાનોના પિતા થવું છે એટલે મેં તમારો દીવાનખંડમાં લટકતો મોટો ફોટો ઉતરાવી લીધો છે. મને ક્ષમા કરજો.’

હું માંડ છ વર્ષનો હતો એટલે કે ૧૯૪૫માં મેં મારી માને બેંડમિન્ટન કોર્ટમાં મારા બાપુજી સાથે બેંડમિન્ટન રમતી જોયેલી. ગુજરાતી સાડી પહેરીને પણ એ કોર્ટમાં દોટાદોટ કરતી હતી.

એ જ વરસોમાં વિજાપુર લેડીઝ ક્લબના મકાનમાં ગરબાની પ્રેક્ટિસ કરાવતી માને મેં જોઈ હતી. એ લેડીઝ ક્લબની સેક્રેટરી હતી.

કરબાતીના વાંટામાં – નળકાંઠામાં મેં મારી માને સગી આંખે રાત્રે ભેલાણ થયું ત્યારે ભાલો લઈ ખેતરમાં દોડતી જોયેલી અને સામે થયેલા એક હાથિયા નામના ભરવાડને એણે જડબાંતોડ ભાલો મારેલો. ઢોર લઈ ભરવાડો ભાગી છૂટેલા. ત્યારે હું એમની પાછળ પાછળ હાથમાં પથરો લઈ દોડતો દેખાઉં છું. આ વાત ૧૯૪૯ની.

એ ઢાળિયા વાળે, ઊપણે; હલર ચલાવી ડાંગર છડે; શેવરોલેટ કાર ચલાવે; રાત્રે અમારી સાથે પત્તે રમે. પોતાની માની જેમ એય દાંતે છીંકણી ઘસે; નિયમિત ટી.વી. જુએ; કોઈ પણ હોટેલમાં અમદાવાદમાં એકલી એ ટેસથી નાસ્તો કરતી પણ મળી આવે.

મેં બીજી વાર લગ્ન કર્યા ત્યારે મને ધારિયું લઈ મારી નાંખવાય ધસી આવે – આવી જનનીની જોડ ક્યાંય જડે?

હા, આ મારી મા : શશીકાંતા ચંદુલાલ મોદી ઉર્ફે નાનપણમાં મારા માટે ‘બાબુ’, મારી મોટી વયે ‘મમ્મી’. આખા વિજાપુરમાં બબુબહેન તરીકે ખ્યાત તે મારી મા આખાય નળકાંઠામાં ‘બા’ તરીકે ઓળખાય. આ ઉદ્બોધન અમદાવાદ આજે હું રહું છું એ બાવન બંગલાની સોસાયટીમાંય ઉપયોગમાં લેવાતું.

મારાં નાની જીજીબાને મારી બા ક્યારેય ન ગમતી અને એટલે એની ગેરહાજરીમાં મને કાયમ કહે : “કોઈની સાથે રહો ને તો ધોળો કોઢ થાય; પણ આ તારી મા સાથે રહે એને કાળો કોઢ થાય.”

ભારે હુંશિયાર, બાહોશ. પોતાને લાગે તે સાચું એમ સ્પષ્ટ રીતે માનનારી, કાળો કકળાટ કરી કોઈનેય ધાર્યા કામે લગાડવાની નાટ્યશક્તિ. પાંચ પુરુષ ભાંગીને ઘડેલી એવી મારી મા હતી. પણ જ્યાં સુધી મારા બાપુજી જીવ્યા ત્યાં સુધી એની ઊણપો પ્રગટ ન થયેલી. બાપુજીથી મારાં મા બીએ પણ બહુ. પરંતુ એમના અવસાન પછી સ્પ્રિંગ ઉપરથી દબાણ ખસી ગયું અને સૌથી વધારે એથી કોઈને અડતરનડતર થયું હોય તો મને અને મારી પત્ની હંસાને. પણ હંસા એના મનને જીતી લઈ શકેલી. અને એટલે મેં બીજી વાર લગ્ન કર્યા ત્યારે મારે નામે હતી એ તમામ મિલકત એણે હંસા અને મારા ભાઈ દિલીપને નામે કરી આપેલી.

એણે મારા પગારનો કાયમ વહીવટ કરેલો. મને રોજનો રૂપિયો એ વાપરવા આપતી; પછી ૧૯૭૫ની આસપાસ રૂપિયા દસ રોજના એ આપે. લાભશંકરને સમજાવી એમની પાસે ખેડૂતોને ધિરાણ કરાવે. આ પૈસા પાછા આવ્યા કે ન આવ્યા એની મને જાણ નથી. મારા તમામ ભાઈબંધો સાથે એનો અંગત વહેવાર. રાવજીને સાચવે અને ઠપકારે પણ. આદિલને જુએ અને કહે : “સાલા મિયાં, તેં જ મારા દીકરાને બગાડ્યો.” અને ત્યારે આદિલસાહેબ પ્રત્યેક શબ્દને ઈસ્ટ્રી કરી, મારી માને કહે : “માજી, તમારા દીકરામાં બગડવાની ક્ષમતા હતી જ.” મનહર અને લાભશંકર તરફ એને સ્પેશિયલ માન. રાજેન્દ્ર શુક્લને ‘બાવો’ જ કહે – દાઢીને કારણે; પણ એના માટેય વહાલ ખાસ્તું. સુભાષ શાહને એ ગિલિંડર કહે.

એ મારી મા હતી એ કેવળ અકસ્માત જ; પણ મારા જીવનમાં આટલી બધી આર્થિક સમૃદ્ધિ મને એની કૂખે જનમવાને કારણે જ મળેલી. એ કરબાતીની – રણછોડલાલ કરબાતીની દીકરી – ખૂબ લાડમાં ઉછેરેલી એકની એક દીકરી એટલે એનું નાનપણ ધોળકામાં રાજાની કુંવરી જેમ વીતેલું. પણ પરણ્યા પછી મારા ગરીબ પિતાને તવંગર થતાં વાર લાગી – એ દરમ્યાન એણે કોઈનેય ગરીબી ન જણાય એમ ઘર ચલાવેલું. મારા બાપુજીના અવસાન પછી ૨૫૦ વીઘા જમીન – વઘેલી જમીનનો વહીવટ એણે જ કરેલો. પણ અભણ છતાં લોઠકા મહેતાએ એને ‘બા’ ‘બા’ કહી ફુલાવી મારેલી અને ધૂતેલી. અને છેવટે ૨૫૦ વીઘા જમીન માત્ર ₹૩૫૦૦૦માં વેચી દેવી પડેલી. એટલે સ્વભાવે ફૂલણશી.

સહેજ ઉતાવળ પણ બાના વ્યક્તિત્વમાં ખરી. ખોટા નિર્ણય લઈ એને પકડી પણ રાખે. પરંતુ બીજી રીતે વિચારું છું ત્યારે લાગે છે કે એ ઉદારમતવાદી વ્યક્તિત્વ ધરાવતી હતી અને એટલે જ અમને સૌ ભાઈ-ભાંડુઓને એ પગભર બનાવી શકેલી. મારા બાપુજીના સ્વપ્નને મારા સંદર્ભે પૂરું કરવા એ ખાસ્તું મથેલી. મને એક પ્રસંગ યાદ છે : રણજિતસિંહ ગાયકવાડે વડોદરા મને એક સમારંભમાં શાલ ઓઢાડી ત્યારે એ વાત માનવા તૈયાર નહોતી. કારણ કે ગાયકવાડ સરકારની હજૂરી કરતા મારા બાપુજીને એમણે જોયેલા. એમના પેલેસમાં દરબારગઢમાં મારું સંગીતરૂપક ભજવાયું ત્યારે પણ એણે ભારે ગૌરવ અનુભવેલું. એ મને ઘણી વાર પૂછે,

“શ્રીમંત ગાયકવાડસરકાર તને ઓળખે? તારી સાથે વાત કરે? હૈં?”

એટલે એક વાર શ્રી રણજિતસિંહ ગાયકવાડના લક્ષ્મીવિલાસ પેલેસમાં રાખવામાં આવેલા ભોજનસમારંભમાં શ્રી નરેન્દ્ર મોદી સાથે એક રફમી જાન્યુઆરીએ જવાનું થયેલું, ત્યારે મને મનમાં થયું હતું કે, “આજે જો મારી મા જીવતી હોત તો કેવી ખુશ થાત!”

મને પસંદ પડે એવું એ થોડુંઘણું પણ કરી શકેલી, હું એની પસંદનું ભાગ્યે જ કશું કરી શક્યો છું. હમણાં મારી માને મેં એક કવિતામાં યાદ કરી છે. એ કવિતા આમ છે :

કોણ જાણે કેમ, પણ, હમણાં ઘણા સમયથી
 મારાં રૂંવાડાં ફરકવાની આનાકાની કરે છે
 અણધારી – ગોઝારી – કોઈ લોહીઝાણ ક્ષણ સંમુખ મુકાઉં.
 તો પણ; અચરજ
 ડરથી, મારાં રૂંવાડાં ખડાં થતાં નથી.

જાણે અક્ષયતૃતીયા ન હોય એમ
સુખ માટેનું વણજોયેલું મુહૂર્ત નીકળ્યું હતું
ત્યારે પણ હરખથી રૂંવાડાં લહેરાયાં નહીં.
હું વિસ્મય ખોઈ બેઠો છું.

મા, તારી ગુફામાં
મારે ફરી એક વાર
ઊંઘે માથે લટકી
તપ કરવું પડશે?

(તા. ૧-૧૨-૨૦૦૮)

રૂંવાડાં ખડાં થાય માટે ફરી જો જનમવાનું હશે તો કૂખ, શશીકાંતા ચંદુલાલ મોદીની જ જોઈશે - અન્યની નહીં; એ નક્કી.

મારા કરતાં વધારે ઉપનામ મારી મોટી બહેનનાં. મારાં ‘ગરલ’ વિજાપુરી, ‘બિરેન’, ‘મનીષા શાહ’, ‘ઈર્શાદ’, ઇત્યાદિ તખલ્લુસોની સાથે હરીફાઈમાં મારી મોટીબહેન જ ઊતરેલી. મારા નાના રણછોડરાય કસ્બાતી જીવંતિકાની એક આંખ ત્રાંસી હોવાને કારણે બાડી કહેતા અને પોતાને બાડીબાપા કહેવડાવતા. પરદેશ રહી આવેલા મારા અંગ્રેજભક્ત પિતાએ જીવંતિકાને ઇંગ્રેજ એટિકેટ મુજબ ‘બેબી’ કહેવાનો આગ્રહ રાખેલો. એમના આ આગ્રહ પ્રમાણે જીવંતિકા ૭૮ની થઈ અને ગયા વરસે મૃત્યુ પામી ત્યાં સુધી મેં એને બેબી, તો ક્યારેક બેબીબહેન કહેલાં. મારાં નાનાં ભાઈબહેન જીવંતિકાને મોટી કહે અને એટલે અમારાં ભાઈબહેનનાં સંતાનો એને જીવંતિકાફોઈ કે જીવંતિકામાશી ના કહે, ‘મોટી ફોઈ’, ‘મોટી માશી’ કહે. સાસરિયાંએ એનું નામ જશોદા રાખેલું. બેઠી દડીની પાતળી, લગભગ બેઠેલા ગાલવાળી, એની આંખ સહેજ ફાંગી. આ મારી બહેનનો વટ ક્યારે એકદમ વધી જતો, કહું? હું નાનો હોઉં અને કોક વાંકમાં આવું ત્યારે બૂટ લઈ મારવા તૈયાર મારા વકીલ પિતા શરત મૂકે : “તું આવું ફરી નહીં કરે એનું કોઈ જામીન થવા તૈયાર છે?”

અને હું પડેલા મોંએ બેબી પાસે જઉં તો એ સામે શરતો મૂકે : “સ્કૂલમાં ઘોડાગાડીમાં મને આગળ બેસવા દેવાની.”, “ગોરમાના વ્રત વખતે અમારા ખઉં-ખઉંમાંથી રડીને ભાગ નહીં પડાવવાનો.” અને આવી આવી અનેક શરતો એની હું એ ક્ષણે મંજૂર રાખતો અને એ ગંભીર ચહેરે મારા બાપુજીને કહેતી : “હવે ચિનુ આવું નહીં કરે.”

“તું જામીન થાય છે?” મારા બાપુજી પૂછતા.

બેબી મારી સામે જુએ અને પછી એની શરતોનું હું પાલન કરીશ એમ ચહેરા પર ભાવ લાવું એટલે તરત એ કહે : “હા.”

અને હું પિતાની સજામાંથી મુક્ત થઈ જતો. આ મારી બહેન વિજાપુરમાં કન્યાશાળામાં ભણે અને રતિલાલ માસ્તર, જે અમને ભણાવવા આવતા, એ કન્યાશાળામાં ભણાવે એટલે મારે પણ બેબીની નિગેહબાની હેઠળ કન્યાશાળામાં જ ભણવા બેસવું પડતું. કન્યાઓની આદત મારા બાપુજીએ જ પાડેલી, જે મને મોટપણે ભારે નડી, એ આખું ગુજરાત જાણે છે.

હું, બેબી અને દ્વારામતી ત્રણે સાથે, બાળપણમાં ઉછેર પામ્યાં. બેબીને મારી મા ‘મોટી’ કહેતી. એ ખાવાની ભારે શોખીન. ખાસ કરીને ફરસાણ. એ ડાકોરમાં ગુજરી ગઈ ત્યારે ગુજરી જવાના બે-ચાર કલાક પહેલાં તો એ બજારમાં જઈ નાસ્તો ઝાપટી આવેલી જ હતી. એ ભર્યા પેટે મૃત્યુ પામી એનો મને આનંદ છે. એને મારાં સંતાનો અને મારાં ભાઈબહેનનાં સંતાનો સતત સતાવે. દરેક એને એક વાક્ય કહે : “મોટી ફોઈ, તારી મિલકત મારે નામે કરી આપજે હોં.” અથવા “મોટી માશી, તારી મિલકત બીજા કોઈને આપી તો તું જાણે.”

મોટી બધાંની સામે હાથ લાંબા કરી કહે : “કેમ, મારી છોકરીઓ ખાનાર નથી?” અને તરત મારા બનેવી જીવણલાલને યાદ કરી એ કહે : “એ તો દીકરીઓને દીકરા જ લેખતા..”

એને ટી.બી. થયો ત્યારે ભારે ચિંતા થયેલી. એ થોડા દા’ડા અમદાવાદ આવીને રહેલી અને મને સતત સૂચના આપે, “રૂમનાં બારણાં વાસીને ના સૂતો.”

એને હતું કે કદાચ ન કરે નારાયણ ને હું ઢળી ગયો હોઉં તો ખબર પડે! રાખડી બાંધવા એ દર વખતે અમદાવાદ આવે અને એને બીજી બહેનો કરતાં હું રાખડીના વધારે પૈસા આપું – એટલે પોરસાય – પણ હા; દિવાળી પછી એ જ્યારે આવે ત્યારે હું એને પગે લાગું એટલે એ પૈસા આપે, આપે ને આપે જ. હું એને ઘણી ના કહું પણ એનું એક રટણ ચાલુ રહે : “હું તારાથી મોટી છું, પૈસા લઈ લે.”

ગયા વરસે પહેલી વાર એ રક્ષાબંધને નહોતી અને હવે હું પગે લાગું એવું કોઈ વડીલ ન રહ્યું એનો વસવસો મારી આંખોને ભીની ભીની કરી ગયેલો.

જીવંતિકાથી નાની પણ મારાથી મોટી દ્વારામતી. બધાં એને ‘દાળિયા’ જ કહેતાં. હું એક જ એને દ્વારામતી કહું. મારા તરફ એનું અતિશય વહાલ ફાટ ફાટ થતું હોય. નાનો હતો ત્યારે પણ મને બથમાં લઈ વહાલ કરે. મોટો થયો અને મોડાસા કોલેજમાં હું દર શનિ-રવિ ભણાવવા જઉં, ત્યારે એ છેક શુક્રવારથી માળા જપે : ‘ચિનુ આવવાનો છે. એને માટે આ વખતે આ બનાવશું ને તે બનાવશું.’

મારાં ભાણી-ભાણા કહે : “મામા, તમે આવવાના હોય ત્યારે મમ્મીનો હરખ સમાય નહીં હોં?”

ક્યારેક મારું પેટ બગડેલું હોય એટલે કહું : “આજ મને ઝાડા થઈ ગયા છે, દ્વારામતી..”

તો એ તરત કહે : “તું તારે ખા. હું તને ઝાડા બંધ થવાની દવા આપું છું ને.”

એ બેબી કરતાં બહુ અલગ. બેબીબહેન જરા બહિર્મુખ પણ દ્વારામતી ભારે અંતર્મુખ. એ તો તમને ચૂપચૂપ ચાહે. આજેય જ્યારે એને હું યાદ કરું છું ત્યારે એક જ દશ્ય યાદ આવે છે

જલસા અવતાર

: અમારા ઘરમાં પરસાળમાં હીંચકો હતો – પાટિયાનો હીંચકો. એ પાટિયે ઊભી રહી જોર જોરથી હીંચકા ખાય. હું ડરું ને ઊભો ઊભો બૂમો પાડું, ‘પડીશ... તું પડીશ.’

અને એ એમ જોર જોરથી હીંચકા ખાય—
અને અમારામાં સૌથી વહેલી એ જ પડી.
એનો હીંચકો વિરાટનો હિંડોળો નીકળ્યો.

આમ એનું નામ કૈલાસ, પણ પાંચાપોળ આખી એને બકુ કહે; હું બકુમાશી કહું. પાંચાપોળમાં અમારાં અગિયાર-બાર મકાન, એમાં એક ઘરમાં ‘જેશંકરદાદા’ અને ‘ગોમતીબા’ રહેતાં. એમને ત્રણ સંતાન : શિવો, કૈલાસ ને હંસા. ગરીબ દંપતી અને શિવામામા વહેલા વહેલા મૃત્યુ પામ્યા અને બકુમાશી તથા હંસામાશી અમારાં ઘેર રહેવા લાગ્યાં. અમે વાણિયા અને એ બ્રાહ્મણ છે, એ વાતની બહુ મોડી મોડી મને ખબર પડેલી. મેં તો બકુમાશી અને હંસામાશીને સગી માશીઓ જ લેખેલી.

શિવામામાનું એક જ સ્મરણ પાડું છે : શેઠ હસનઅલી હાઈસ્કૂલમાં મને અને મારી મોટીબહેનને કાં શેવરોલેટ ગાડી મૂકવા આવે અને જો ગાડી ભાલકાંઠાની અમારી જમીનવાડીએ હોય તો શિવામામા ખુલ્લી ઘોડાગાડીમાં અમને મૂકવા આવે. બ્રાહ્મણનો છોકરો ઘોડાગાડી એનાં ભાણેજડાં માટે ચલાવે – મલાવ તળાવ પર આંટો મરાવી એ અમને સ્કૂલમાં, ગુલાબવાડીમાં મૂકી જાય અને સાંજે લેવા પણ આવી જાય.

પરંતુ એક દિવસ અચાનક ખૂબ ટૂંકી માંદગીમાં શિવામામા ગુજરી ગયા. બેય બહેનો તો ખૂબ રડી જ; પણ એથી વધારે હું ને મારાં મોટીબહેન રડેલાં. મારાં નાની જીજીબાએ તરત બકુમાશી અને હંસામાશીને સોડમાં લીધાં અને મારાં બા-બાપુજીએ પણ એ બેયને ખોળામાં હૂંફ આપી અને બકુમાશીએ અમને અનહદ હેત આપેલું. હું નાનો હતો ત્યારે તો ઠીક, મોટો થયો ને અધ્યાપક થયો ત્યારે પણ બકુમાશી માટે તો હું કિશોર જ રહેલો.

મને જુએ એટલે વહાલથી ખોળે બેસાડે અને બચીઓ ભરી વહાલ વરસાવે. એક વાર નવસારી જલાલપોર પારસીની ચાલમાં મેડી પરના એમના બે રૂમના મકાનમાં હું મનહર મોદી સાથે ગયો ત્યારે પણ મારી માશીએ મને બથમાં લીધો, ખોળે બેસાડ્યો અને વહાલથી નવરાવી દીધેલો. મેં માશીને કહ્યું : “બકુમાશી, હવે હું પ્રોફેસર છું.”

તો બકુમાશી કહે : “ભાણભૈ, તું મારે મન મોટો થવાનો જ નથી.”

રણછોડલાલ મહાદેવરામ મહેતા, દિલીપ અને ભારતીને જ નહીં, અમને સહુને મૂકીને માશી વહેલી વહેલી મૃત્યુ પામી. માશીની જગા મારા હૃદયમાં હજી એમ જ ખાલી છે. એવું નથી

કે મારે કહેવાની બીજી માશીઓ નહોતી. હંસામાશી તો બકુમાશીની સગી બહેન; પણ એ બકુમાશીની જગા ન લઈ શકે.

હંસામાશી લાંબું જીવ્યાં. મને જેમ મારી મા માટે એમ હંસામાશી માટે કુદરતી લગાવ નહીં. જીજી મારી માનાં મા અને બકુમાશીએ મને નાનપણમાં અતિશય ચાહેલો. જો કે જીજીને અરવિંદ મારાથી વધારે વહાલો, મારી માને દિલીપ, પણ મારી બકુમાશીને તો એક જ વહાલનું ઠામઠેકાણું અને એ એમનો ‘ભાણભૈ’ અર્થાત્ હું.

બકુમાશીનાં લગ્ન થયાં ત્યારે મને રણછોડલાલમાસા બહુ ગમ્યા નહોતા. મારા વહાલમાં માત્ર એ ભાગ નહોતા પડાવતા; મારાથી મારી માશીને ધોળકાથી છેક દૂર દૂર નવસારી લઈ જતા હતા. ભારતી અને દિલીપ માટે મને ક્યારેય ઈર્ષ્યા નહોતી થઈ; પણ માસાએ મને ખાસ્સો એકલો પાડી દીધેલો. આથી પણ વધારે એકલો હું મારી મોટી બહેન પરણી ત્યારે થઈ ગયેલો.

હંસામાશીનાં લગ્ન મને બરાબર યાદ છે. બહારવટિયા જેવી ઊંચાઈ, બ્રાહ્મણને ન છાજે એવી ભરાવદાર મૂછો અને આંજેલી આંખોવાળા મારા રતિલાલમાસા પરણવા આવ્યા ત્યારે ઘોડો તોફાને ચડેલો અને ઢોલનગારાના અવાજથી ભડકી ભાગવા માંડેલો. બીજો કોઈ પણ વરરાજા હાથમાં શ્રીફળ સાથે બઘવાઈ ગયો હોત; પણ મારા રતિલાલમાસાએ ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં બીધેલા ને એથી ભાગવા કૂદાકૂદ કરતા ઘોડાને કાબૂમાં લીધેલો.

હું આવા પરાક્રમી માસાથી એકદમ અંજાઈ ગયેલો. એ પહેલાં મિલિટરીમાં હતા અને ત્યાંથી નોકરી છોડી ભાગી આવેલા એ જાણ્યું ત્યારે મારું અચરજ શમ્યું; પણ બ્રાહ્મણનો દીકરો તોફાની ઘોડો કાબૂમાં લે એ ઘટનાએ મારા કિશોરચિત્તને પ્રસન્ન પ્રસન્ન કરી મૂકેલું. ખરું કહું? : હું કિશોરવય વટાવી ગયો અને મેઘાણીની ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’માં જોગીદાસ ખુમાણની વાત વાંચી, ત્યારે મેં મારા મનમાં તાળો મેળવેલો : જોગીદાસ નક્કી મારા રતિલાલમાસા જેવો જ અદલ હશે.

હવે તો આમાંથી કોઈ નથી. બકુમાશી - રણછોડલાલમાસા, હંસામાશી - રતિલાલમાસા બધાં જ બધાં ગયાં! હા, ક્યારેક બકુમાશીનો દિલીપ આવી જાય છે ખરો; પણ સુરત જાઉં છું તોય ભારતીની ખબરે નથી કઢાતી એનું દુઃખ ત્યારે અનુભવું છું જ્યારે હું શતાબ્દીમાં પાછો ફરતો હોઉં ત્યારે.

બકુમાશી મને ઠપકાભરી આંખે કહેતી હોય : “મારા બનેવીએ (ચંદુલાલ મોહનલાલ મોદીએ) અમને સાચવ્યાં – તારાથી દિલીપ-ભારતી પણ ન સચવાયાં ભાણભૈ?”